

باسمه تعالی

منبع شناسی «اخلاق و تربیت» با محوریت اخلاق و تربیت اسلامی و دینی

اهمیت آشنایی با منبع: هرچه آشنایی و تسلط محقق بر منابع موجود در موضوعی بیشتر، دقیق تر و کامل تر باشد، بهتر می تواند روی موضوع کار کند، ورود و خروج به مطالب را دقیق تر انجام دهد. در نتیجه تحقیق و پژوهش سودمندتری را به دست خواهد آورد.

ابتدا تقسیم بندی موضوعی ارائه می شود. چون فایده ی ساختارشناسانه دارد. فایده ی ساختارشناسانه یعنی محقق با ساختار مباحث و سیر منطقی مباحث آشنا می شود. همچنین در شناخت منابع، به محقق کمک می کند. چون ممکن است هر منبعی در حیطه ای خاص مفید باشد.

در حوزه ی اخلاق با موضوعات ذیل مواجه هستیم:

- مبادی نظری؛
- مبانی و اصول؛
- مکاتب اخلاقی؛
- سیره و روش های اخلاقی؛
- مصادیق یا افعال اخلاقی (یا گزاره های اخلاقی)؛
- نتایج و آثار در حوزه ی دنیوی، اخروی، فردی و اجتماعی.

در حوزه ی اخلاق، همه ی منابع، همه ی مباحث را در خود جمع نکرده است. مثلاً اگر کتاب «جامع السعادات» از ملا مهدی نراقی -رحمت الله علیه- مطالعه شود، برخی از مکاتب اخلاقی بیان نشده است. بنابراین در هر موضوعی باید به منبعی خاص مراجعه کرد. تشخیص و تفکیک منابع برای کار تحقیقی، مفید و نافع است.

در حوزه ی تربیت هم همین تقسیم بندی موضوعی وجود دارد.

مثلاً روش های تربیتی و سیره، در یک دسته قرار دارد. در حیطه های مختلف کودک، نوجوان، جوان، تربیت سیاسی، اجتماعی، تربیت جنسی، بدنی، مذهبی و معنوی و ... از آن بحث می شود. مثلاً برخی از کتاب ها، خاص مسائل کودک یا نوجوان نوشته شده است. بنابراین در هر حیطه ای باید به منبع اصلی موضوع توجه شود.

نام دفتر همکاری حوزه و دانشگاه به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تغییر کرده است. این مرکز، کتاب **تعلیم و تربیت اسلامی** در دو جلد تهیه کرده است که جلد اول آن در مورد مکاتب تربیتی است. پس برای تحقیق در مورد روش‌ها و اصول تربیتی مناسب نیست یا روش‌های تربیتی با آسیب‌های تربیتی متفاوت است و بحث جداگانه‌ای دارد. مانند کتاب **آسیب‌های تربیت جنسی** از قائمی و کتاب **اخلاق جنسی در اسلام و غرب** از شهید مطهری که در یک حیطه از مسائل است. کتاب‌هایی که در مورد فلسفه‌ی اخلاق و فلسفه‌ی تعلیم و تربیت نوشته شده است، در حوزه‌ی مبادی قرار دارد. معمولاً در کتاب‌هایی که فلسفه‌ی یک رشته‌ی علمی یا یک موضوع (فلسفه‌ی مضاف) بحث می‌شود مانند فلسفه اخلاق، فلسفه سیاست و فلسفه تعلیم و تربیت؛ مبادی نظری آن علم مطرح می‌شود. کتاب **تعلیم و تربیت در اسلام** از شهید مطهری، بیشتر مباحث مبادی نظری و فلسفی را دارد.

مفهوم مبادی و مبانی: مبادی از ریشه‌های نظری و چرایی‌ها بحث می‌کند. اما مبانی از بنیادهای نظری بحث می‌کند. مبانی یعنی آنچه اصل علم اخلاق بر آن استوار است و با چرایی‌ها کاری ندارد. مبانی علم اخلاق می‌گوید اختیار انسان مبنا است یعنی اخلاق اسلامی روی اختیار انسان استوار است و فلسفه‌ی علم اخلاق می‌گوید چرا جامعه به علم اخلاق نیاز دارد؟ فلسفه، چرایی و هدف را بحث می‌کند.

در کتاب **تعلیم و تربیت در اسلام** از شهید مطهری، هم بحث فلسفی، هم اصول تعلیم و تربیت و هم روش‌های تربیتی آمده است. اما کتاب **فلسفه‌ی اخلاق** آیت الله مصباح یزدی این طور نیست. آیت الله جوادی آملی در تفسیر موضوعی دو جلد کتاب در مورد اخلاق دارد؛ یک جلد اخلاق در قرآن که مبادی نظری را با عنوان **مبادی اخلاق در قرآن کریم** و یک جلد **مراحل اخلاق در قرآن** را بحث کرده است. ایشان از جهت موضوعی عنوان را تفکیک کرده است.

– مکاتب اخلاقی

مکتب‌های اخلاقی سودانگاری و لذت‌گرایی در غرب است. اما در اسلام، مکتب اخلاقی آخرت‌گرایی است. هر مکتبی فلسفه، اصول و مبانی خاص خود را از موضوع اخلاق دارد. نگاه اسلام به اخلاق با نگاه غرب غیرمسلمان متفاوت است.

مکتب لذت‌گرایی می‌گوید: هر کاری که از آن لذت ببرید خوب است. غرب به لذت جسمی تکیه دارد نه لذت روانی. اسلام هم لذت و رضایت از کار را قبول دارد؛ اما لذت روانی و جسمی در کنار هم مطرح است.

مکتب سودانگاری می‌گوید: کاری خوب است که برای شما نفع داشته باشد. اسلام این اخلاق سودانگاری را در مراحل و سطوح پایین تجویز می‌کند؛ اما اگر می‌خواهی اخلاق متعالی داشته باشی بدون در نظر گرفتن سود و نفع، کاری را انجام بدهید.

کتاب چگونه تربیت نکنیم؟ از عبدالعظیم کرمی، آسیب‌های تربیتی را بیان می‌کند. آسیب‌های تربیتی یعنی آفات، موانع و اشتباهات در روش تربیتی یا نبایدها.

– مصادیق اخلاقی

در مصادیق، بیشتر اخلاق عملی منظور است مثلاً موارد ذیل از مصادیق اخلاق است. صداقت، سوءظن، دروغ، عجب، فخرفروشی، حسن خلق، حجب و حیا و ... همه‌ی آنچه به عنوان اخلاق خوب و بد مطرح است یعنی جنود عقل و جهل، همه از مصادیق افعال اخلاقی است. افعال اخلاقی گاهی لسانی، جوارحی و جوانحی (قلبی) است. حسد و سوءظن مربوط به قلب (جوانح) است.

قضاوت در مورد خوب یا بد بودن فعل اخلاقی یا غیراخلاقی، گزاره‌ی اخلاقی نام دارد مانند: صداقت خوب است. عجب بد است.

– سیره‌ی اخلاقی

سیره، گزارش و روایت تاریخی از عملکرد کسی که رفتارش در زمینه‌ی فعل یا مصداق اخلاقی مشخص، برای ما حجّت است، مانند اینکه حضرت محمد-صلی الله علیه و آله و سلم- صادق بود و این‌گونه عمل می‌کرد و... ← ذکر ماجرای تاریخی.

برخی از کتاب‌ها در هر دو حیطه‌ی اخلاق و تربیت مناسب است. چون کتاب‌های اخلاق و تربیت اسلامی به صورت جدی و دقیق از هم جدا نشده است. اما برخی صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان دینی مانند شهید مطهری دو حیطه را از هم جدا کرده است: کتاب فلسفه‌ی اخلاق و کتاب تعلیم و تربیت در اسلام.

روان‌شناسی تربیتی تقریباً همان اخلاق کاربردی و اخلاق عملی است. گاهی منابع اخلاق و عرفان یکی است. یعنی اخلاق اسلامی همان عرفان اسلامی است و یالعکس. دست‌مایه‌های اصلی و اولیه مباحث روان‌شناسی دینی در حیطه‌های مختلف روان‌شناسی شخصیت و ... را می‌توان در روایات اخلاقی، سیره‌ی اخلاقی معصومین -علیهم السلام- و آیات اخلاقی قرآن مجید پیدا کرد.

مثلاً قرآن کریم می‌فرماید: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاَطَاعُوهُ﴾: فرعون قومش را تحقیر کرد؛ در نتیجه او را اطاعت کردند^۱. این آیه، نکته‌ی خیلی مهمی را در اخلاق اجتماعی، اخلاق سیاسی و اخلاق حاکمان، مفید در مدیریت و روان‌شناسی اجتماعی بیان کرده است. این آیه در چند حیطه‌ی موضوعی کاربرد دارد. برای تحقیق در مورد کاربرد کلمات قرآن کریم می‌توان از کتاب **تفسیر راهنما** از علی‌اکبر هاشمی رفسنجانی استفاده کرد. این کتاب، تفسیر کلمه به کلمه‌ی آیات -و آنچه ممکن است که مرتبط با آن کلمه باشد- را به ترتیب حروف الفبا نوشته است. تفسیر ارزشمند و معجم (موضوعی) کاملی از کلمات قرآن کریم است.

منابع اخلاق اسلامی - دینی

۱- جامع السعادات، ملا محمد مهدی نراقی، عربی. (ترجمه‌ی فارسی آن، با نام علم اخلاق اسلامی از جلال‌الدین مجتوبی چاپ شده است).

۲- معراج السعاده، ملا احمد نراقی، فارسی. (می‌گویند خلاصه‌ای از جامع السعادات است).

دو کتاب فوق، منابع بسیار معتبر، متقن و اساسی در حوزه‌ی اخلاق اسلامی است. تقریباً غیر از بحث مکاتب اخلاقی، بقیه‌ی مباحث را به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، اشاره و بحث دارد به ویژه کتاب جامع السعادات که افعال و مستندات از سیره دارد.

- ۳- اخلاق ناصری، خواجه نصیرالدین طوسی (قرن ۷). کتابی معتبر با نثر مشکل است که اخلاق سیاسی، اجتماعی و تدبیر منزل یا مدیریت مربوط به خانواده و سیاست مُدُن (حکومت‌داری) را دارد.
- ۴- تهذیب‌الأخلاق و طهاره‌الأعراق (أعراق جمع عرق به معنی رگ است)، ابن مُسکویه، عربی.
- ۵- ثوابُ الأعمال و عقابُ الأعمال، شیخ صدوق. این کتاب شامل روایات اخلاقی است که ناظر به نتایج و آثار (در تقسیم‌بندی حوزه اخلاق) است.
- ۶- مکارم‌الأخلاق، شیخ طبرسی. این کتاب در حیطةی مصادیق است.
- ۷- شرح دعای مکارم‌الأخلاق، محمد تقی فلسفی، سه جلدی. در این کتاب، مبانی و اصول هم بحث شده است. کتابی ارزشمند در مباحث اخلاقی است.
- ۸- مَنِیَّة‌المُرید فی أدبِ المُفیدِ و المُستفید، شهید ثانی. محمد باقر حجتی کتاب را با عنوان «آداب تعلیم و تعلّم در اسلام» ترجمه کرده است، دو جلدی.
- ۹- سنن‌النّبی-صلی الله علیه و آله- علامه طباطبایی، در این کتاب هم آداب دینی در حیطةی فردی، اجتماعی، سیاسی و خانوادگی است و هم اخلاق است. بیشتر در حیطةی سیره و روش‌ها آمده است.
- ۱۰- مبادی اخلاق در قرآن، آیت الله جوادی آملی. کتاب، تفسیر موضوعی است.
- ۱۱- مراحل اخلاق در قرآن، آیت الله جوادی آملی. کتاب، تفسیر موضوعی است. ممکن است متن کتاب، سنگین باشد اما بسیار دقیق و قابل تأمل است.
- ۱۲- اخلاق در قرآن، آیت الله مکارم شیرازی. کتاب، بخشی از تفسیر موضوعی است.
- ۱۳- اخلاق در قرآن، علامه محمدتقی مصباح یزدی، سه جلدی. جلد اول در مورد مبانی، اصول و مکاتب اخلاقی است. جلد دوم و سوم به افعال و مصادیق، نتایج و آثار اشاره کرده است.
- ۱۴- فلسفه‌ی اخلاق، علامه محمدتقی مصباح یزدی. در موضوع مبادی نظری است.
- ۱۵- فلسفه‌ی اخلاق، شهید مرتضی مطهری.
- ۱۶- جهاد با نفس، آیت الله حسین مظاهری، سه جلدی. در حیطةی اخلاق کاربردی است.

۱۷- وجدان، محمدتقی فلسفی. به صورت مبنایی و اساسی، پایه‌ها و مبادی اخلاق اسلامی را همراه با نمونه‌های عملی بحث کرده است.

۱۸- المَحَجَّةُ الْبَيضا فِي تَهذِيبِ الإِحْيَاءِ، ملامحسن فیض کاشانی، ده جلدی. ترجمه‌ی فارسی آن را با نام اخلاق اسلامی، آستان قدس رضوی منتشر کرده است.

در کتاب إحياء العلوم از ابوحامد غزالی مباحث مختلف اخلاقی و معرفتی است. ملامحسن فیض، مباحث آن را با تکیه بر تفکر شیعی، با نام المحجة البيضاء فی تهذیب الإحیاء اصلاح و تنقیح کرده است. کتابی بسیار ارزشمند است که مباحث مختلف فردی، اجتماعی، خانوادگی، عقیدتی، فقهی و ... دارد. بسیاری از مباحث آن در حوزه‌ی اخلاقی و تربیتی مناسب و قابل استفاده است.

۱۹- اربعین حدیث، حضرت امام خمینی. کتاب به مصادیق، مبانی و اصول پرداخته است که ترجمه و شرح‌های مختلفی دارد.

۲۰- شرح رساله‌ی حقوق امام سجاد -علیه السلام-، آیت‌الله سیدمحمد یثربی. سه جلدی. رساله‌ی حقوق امام سجاد -علیه السلام-، روایت مفصّلی است که شرح‌های متعددی دارد. آیت‌الله سیدمحمد یثربی، شرحی جامع و معتبر بر این رساله دارند. کتاب در حیطه‌های مختلف اخلاقی و حقوقی است.

۲۱- نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، آیت‌الله محمدرضا مهدوی‌گنی. کتاب به مصادیق و مبانی پرداخته است.

۲۲- کیمیای سعادت، ابوحامد غزالی، ۲ جلدی، فارسی.

منابع تربیتی

بسیاری از کتاب‌هایی که در زمینه‌ی اخلاق اسلامی نوشته شده، در زمینه‌ی تربیتی هم نافع است. بنابراین از ذکر مجدد

برخی کتاب‌های اصلی و دست اول در این زمینه صرف نظر می‌شود.

قبلاً اخلاق و تربیت را یکی می‌دانستند. علم روان‌شناسی تربیتی، جدید است. بنابراین در زمینه‌ی تربیتی باید به

کتاب‌های اخلاقی مراجعه شود.

چند نفر محقق علوم تربیتی دینی و روان‌شناسی اسلامی هستند که کتاب‌های آنها قابل اعتنا، قابل استفاده و معتبر است. از جمله:

- رضا فرهادیان که در زمینه‌ی تعلیم و تربیت کتاب‌های زیادی دارد.

- مجید رشیدپور. - علی اصغر شرفی.

- غلامعلی افروز. - رجبعلی مظلومی.

- علی قائمی. - محمدعلی سادات.

- معمولاً کتاب‌های این افراد را انجمن اولیا و مربیان چاپ می‌کند.

۱- مبانی و اصول تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن و احادیث، رضا فرهادیان. این کتاب، ترجمه‌ی کتاب «أَسَسُ التَّعْلِيمِ وَ التَّرْبِيَةِ فِي الْقُرْآنِ وَ الْأَحَادِيثِ» از رضا فرهادیان است. این کتاب بیشتر کد داده و توضیح نداده است؛ یعنی راهنمایی کرده که در زمینه‌ی مراحل تربیت، این آیات و روایات موجود است. در واقع فهرست موضوعی (معجم موضوعی) است. اما بسیار مناسب و خوب است و مبانی، اصول و روش‌ها را بیان می‌کند.

۲- گامی در تعلیم و تربیت اسلامی، رجبعلی مظلومی، دو جلدی. در جلد اول به مبانی و اصول تربیت و جلد دوم به روش‌ها پرداخته شده است. البته کتاب سنگین است و بیشتر حالت کد دارد.

۳- درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. این کتاب زیر نظر علیرضا أعرافی در دو جلد چاپ شده است که جلد اول مکاتب و جلد دوم مبادی و مبانی را بیان می‌کند.

۴- تعلیم و تربیت در اسلام، شهید مطهری.

۵- فقه التَّربِيَةِ. علیرضا أعرافی.

۶- تربیت فرزند از نظر اسلام، آیت الله حسین مظاهری. با رویکرد تربیت فرزند، روش‌ها را بیان کرده است.

۷- تربیت معنایی (عنوان فرعی: تربیت از دیدگاه معصومین -علیهم السَّلام-)، رجبعلی مظلومی.

تربیت معنایی نظریه‌ای است که روان‌شناسان غربی ارائه کرده‌اند. نویسنده‌ی کتاب، تربیت معنایی را با رویکرد تربیت از دیدگاه معصومین -علیهم السَّلام- بررسی کرده است.

۸- راهنمای پدران و مادران، محمدعلی سادات. کتاب در زمینه‌ی روش‌های تربیت است.

۹- خانواده و مسائل جوانان و نوجوانان، علی قائمی، دو جلدی. کتاب به صورت موردی، مجموعه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌ها است.

۱۰- پرورش اخلاقی و مذهبی کودکان، علی قائمی. به صورت گرایش خاص مذهبی به روش‌ها پرداخته است.

۱۱- پایه‌های اساسی ساختار شخصیت انسان در تعلیم و تربیت، رضا فرهادیان.

۱۲- کودک از نظر احساسات و تمایلات، محمد تقی فلسفی، دو جلدی. کتاب شامل مبانی، سیره و روش‌ها است.

۱۳- جوان و بزرگسال از نظر افکار و تمایلات، از نظر عقل و احساسات. محمد تقی فلسفی، دو جلدی.

۱۴- سیره‌ی تربیتی پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، این کتاب زیر نظر علیرضا آعرافی در دو جلد چاپ شده است که جلد اول نوشته‌ی سیدعلی حسین‌زاده با موضوع تربیت فرزند و جلد دوم نوشته‌ی محمد داوودی با موضوع تربیت دینی است.

۱۵- اسلام و تربیت کودک، سیدمحمدباقر حجتی.

۱۶- آیین تربیت، آیت‌الله ابراهیم امینی به طور روان و جامع، مبانی، اصول و روش‌ها را بیان کرده است.

۱۷- اسلام و تربیت کودک، عبدالله ناصح. ترجمه‌ی دکتر احمد بهشتی، دو جلدی.

۱۸- آراء مربیان بزرگ مسلمان، محمد عطاران. با تکیه بر مربیان تعلیم و تربیت اسلامی، مکاتب مطرح شده است.

۱۹- تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه، عبدالمجید زهادت. سیره‌ی حضرت امیرالمؤمنین -علیه السلام- با تکیه بر نهج‌البلاغه بیان شده است.

۲۰- آشنایی با تعلیم و تربیت اسلامی با تأکید بر روش‌ها، مجید رشیدپور.

۲۱- آموزش مفاهیم دینی با استفاده از روان‌شناسی رشد، ناصر باهنر. در کتاب، مراحل روان‌شناسی رشد بیان شده است.

۲۲- مجموعه کتاب‌های: آنچه اولیا و مربیان باید بدانند. آنچه معلمان باید بدانند. آنچه جوان (پسر و دختر) باید بدانند، رضا فرهادیان. این کتاب برای عوام نوشته شده است که برای استفاده در تحقیق می‌تواند به محقق نشانی و راهنمایی بدهد.

۲۳- الحدیث: روایات تربیتی. چند جلدی. از مجموعه روایات در کتاب‌های محمد تقی فلسفی استفاده شده است.

۲۴- تعلیم و تربیت در اسلام، محمدرضا جوادی. سلسه نظرات و دیدگاه‌های علامه جعفری در زمینه‌ی تربیت است.